

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**ФИЛОСОФИЯ ЖАНА САЯСЫЙ-УКУКТУК ИЗИЛДӨӨЛӨР
ИНСТИТУТУ**

КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кеңеш Д.09.16.534

**Кол жазма укугунда
УДК: 101.1 (572.2)(043.3)**

АЙДАРАЛИЕВ АМАНТУР АРСЕНОВИЧ

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ДИН ЖАНА КООМ

09.00.11 – социалдык философия

**Философия илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденүүгө
диссертациянын
авторефераты**

БИШКЕК – 2017

Иш Кыргызстан Эл аралык Университетинин “Окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин” философия илимдери кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: философия илимдеринин доктору, профессор
Алиева Чолпон Эриковна

Расмий оппоненттер: философия илимдеринин доктору, профессор
Киютин Валерий Григорьевич

философия илимдеринин кандидаты, доцент
Шаршеналиев Улан Алтымышевич

Жетектөөчү уюм: И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, философия жана гуманитардык дисциплиналар кафедрасы.
720040, Бишкек ш., И. Раззаков көч. 51.

2017-жылдын « 29 » декабрында саат 12:00де КР Улуттук Илимдер Академиясынын Философия жана саясый-укуктук изилдөөлөр институтунда жана Кыргыз-Түрк «Манас» университетине караштуу философия илимдери боюнча доктордук (кандидаттык) диссертацияларды жана культурология, искусство таануу (17.00.02- музыка искусствосу) боюнча кандидаттык диссертацияларды жактоо боюнча Д 09.16.534 диссертациялык кеңешинин жыйынында төмөндөгү дарек боюнча корголот: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265 а. (сайттын дарегин www.fil.kg).

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Борбордук илимий китепканасында таанышууга болот (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265 а.).

Автореферат 2017-жылдын « 29 »-ноябрында таратылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, философия илимдеринин кандидаты

Акматова Н.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Глобалдык өзгөрүүлөр доорунда дин коомдун жана цивилизациянын өнүгүшүндө таасирдүү факторлордун бири болуп калды. Анын революциялык-реформатордук кыймылдардан ашыкча консервативдик кыймылдарга чейинки коомдун жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө жигердүү катышуусунун кеңири диапозону байкалууда. Мында социалдык-диний ишмердиктин позитивдүү, ошондой эле негативдүү аспекти дагы аныкталууда. Анын деструктивдик тенденциясы диний фундаментализмди, фанатизмди жана экстремизмди жайылтууда көрүнүүдө. Дүйнөнүн көпчүлүк регионунда социалдык-класстык, улуттук жана этностук жаңжалдар ири масштабдуу диний согуштарга өтүүдө. Бул дин менен саясаттын байланышынын мүнөзүнүн диндин саясий ишмердикке идеологиялык таасирин күчөтүү тарабына өзгөрүп жатканы менен түшүндүрүлөт. Социалдык өзгөрүүлөрдө динди универсалдуу руханий-адептик жана идеологиялык күч катары көрсөтүүгө умтулуу белгиленет. Диний ишмерлер глобалдык масштабда “дүйнө жамандыгы” менен күрөшүүдө анын тарыхый миссиясын актуалдаштырууда. Ошентип, азыркы дүйнөдөгү негизги тенденциялардын бири диндин коомдун, анын ар кандай чөйрөлөрүнүн өнүгүшүнө, саясатка, бийликке таасирин күчөтүү жана руханий бийлик институту катары анын социалдык статустук абалын бекемдөө болуп саналат.

Батыштын жана Ислам Чыгышынын жаңжалы Кыргызстанда калыптанган диний кырдаалдын айрым маанилүү аспекти ачыктайт. Кыргыз Республикасында көз карандысыздык орногондон тартып, мамлекеттин жана диний уюмдардын ортосундагы мамилелер динден тышкаркы мамлекеттин жаңы демократиялык, социалдык-маданий жана саясий шарттарында өнүгө баштады. Конфессиялык ар түрдүүлүк, бир тарабынан, Кыргызстандагы диний эркиндиктин жогорку деңгээли жөнүндө күбөлөндүрүп турат, бирок, башка тарабынан, концептуалдуу макулдашылбаган диний-дүйнө тааным эклектикасын жана тышкы саясий-идеологиялык экспансия шарттарында өзүнө региондогу бийлик жана таасир үчүн ар кандай социалдык күчтөрдүн ички жана тышкы саясий күрөшүнүн негизинде диний белгиси боюнча өлкөнү ичтен бөлүп-жаруу коркунучун жаратат. Буга Борбордук Азиянын Жана Кыргызстандын аймагында жаңы салттуу эмес диндерди, секталарды пропагандалоо жана жайылтуу боюнча чет өлкөлүк жарандардын жигердүү миссионердик ишмердиги, ар кандай диний уюмдардын көмүскө ишмердиги шарт түзүүдө.

Бүгүнкү күндө белгиленген цивилизациялык аң-сезимдин өсүшү азыркы дүйнөдө Батыштын эки беткей абалына байланыштуу болуп

жатат. Бир тарабынан Батыш (АКШ, Европа) лидерлик кылган күч катары дүйнөгө чоң таасирин тийгизип жатат, бул вестернизациялоо процессинде байкалууда, ал эми башка тарабынан, балким дал ушул себептен улам, чыгыш цивилизациясында батыштык эмес өзүнүн тамырына, өзүнүн динине кайра кайтуу жүрүп жатат.

Жогоруда белгиленген дин жана коом катышынын көйгөйлөрүнө тиешелүү жагдайлар заманбап коомду жана цивилизацияны өнүктүрүүдө диндин ролун кайра түшүнүү зарылчылыгы жөнүндө маселени көтөрүү менен, диссертациялык изилдөөнүн темасынын өзгөчө актуалдуулугун аныктайт. Дин коомдун түзүмдүк элементтеринин катарына жана коомдук жашоонун руханий чөйрөсүнүн түзүмүнө кирет. Көп пландуу феномен катары, дин тарых, социология, политология, психология, дин таануу сыяктуу ар кандай дисциплиналарды үйрөнүү предмети болуп саналат, алардын ар бири тиешелүү түрдө бул көрүнүштүн тигил же бул аспекти ачыктайт. Философияга токтоло турган болсо, өзүнүн абстракттуу-жалпылоочу, концептуалдык жана тереңдетилген, маани берүүчү анализине байланыштуу, көз караш катары, коомдук аң-сезимдин формасы катары диндин табияты, маңызы, өзгөчөлүктөрү жана өнүгүү мыйзам ченемдүүлүгү маселелерине көңүл бурулат. Мында философия башка илимдердин маалыматтарына таянат, өзүнүн өзгөчөлүү маанилүү философиялык чечмелөөсүндө алардын жыйынтыктарын жалпылайт.

Жакынкы убакытка чейин басып өткөн тарыхына байланыштуу, Кыргызстандын өнүгүүсүнүн советтик мезгилинде дин “эскичилик” катары жарыяланган атеисттик идеологияны жайылтууда, социалдык өнүгүүнүн негизги фактору катары динге тийиштүү көңүл бурулган эмес. Демократиялык өнүгүү шарттарында диндин кайра жаралышы орун алып жана динди коомдун руханий жашоосунун бири катары реалдуу түшүнүү бекемделүүдө. Муну менен катар коомдук жашоонун диний жана светтик формаларынын катышы жөнүндө маселе, дин жана демократия, дин жана мамлекет, дин жана билим берүү катышынын көйгөйлөрү, диний уюмдардын өз ара аракеттенүү көйгөйлөрү жаралууда.

Дин феноменин терең социалдык-философиялык түшүнүү жана заманбап коомду өнүктүрүүдөгү анын ролун аныктоо зарылчылыгы пайда болот. Бардык жогоруда аталгандар ушул изилдөөнүн темасын тандоону жана анын актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Изилдөө 2014-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилген “2014-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын дин чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатынын концепциясы” документинин алкагында жүргүзүлдү. Ошондой эле диссертациянын темасы 2013-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилген

“2013-2017-жылдардын мезгилине Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы” менен байланыштуу. Диссертациянын темасы Кыргызстан Эл аралык Университетинин, “Окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин” философия илимдери кафедрасынын илимий изилдөө ишинин планына кирет.

Изилдөөнүн объекти жана предмети. Бул изилдөөнүн объекти катары социалдык чындыктын феномени жана коомдун руханий негизи катары дин каралат. Изилдөөнүн предмети диндин, диний ишенимдин табияты, маңызы, анын өзгөчөлүктөрү жана коомду жана цивилизацияны өнүктүрүүдөгү ролу, дин жана коом катышынын көйгөйү болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты коомдук тиричиликтин өзгөчө феномени катары динди социалдык-философиялык талдоо жана азыркы коомдун жана цивилизациянын өнүгүүсүндөгү анын ролун аныктоо болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн изилдөөнүн төмөнкүдөй милдеттери аныкталды:

1. Коомдогу маңызы жөнүндө маселенин контекстинте динди социалдык чындыктын феномени катары социалдык-философиялык түшүнүүнүн зарылчылыгын жана өзгөчөлүгүн негиздөө.

2. Экзистенциалдык ыкма көз карашынан коомдун маңызы жөнүндө маселенин контекстинде диний ишенимдин табиятын жана маңызын ачыктоо жана аныктоо.

3. Диндин өнүгүүсүндөгү цивилизациялык өзгөчөлүктөрдү аныктоо.

4. Кыргыз этносун өнүктүрүү тарыхында диндин өнүгүүсүнүн ролун жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

5. Азыркы Кыргызстанда конфессиялык мейкиндиктин өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана Кыргыз Республикасында дин маселесин жөнгө салуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Социалдык-философиялык жактан экзистенциалдык – тереңдетилген анализдин негизинде, социалдык чындыктын феномени катары динге маани берүү, адамдын диний жашоосунун негизинин, кыргыз мамлекетинин коомунда перспективдүү өнүгүүсү, изилдөөнүн илимий жаңылыгынын жыйынтыктары болуп саналат.

Жаңы илимий статуска ээ болгон: бир катар жыйынтыктар алынды:

1. Дин феномени социалдык-философиялык экзистенциалдык жактан маани берүү өзгөчөлүгү, коомдун негизи жана коомдун жашоо жаратылышын, диний ишенимдеринин маңызын түшүнүү жаңы аспектилерин аныктоо суроосунун контекстинде ачык көрсөтүлдү.

2. Диний цивилизациялык өзгөчөлүктөрүн өнүктүрүү жана коомдун жаңы аспектеринин руханий кризисинин маңызын түшүнүү бул ишеним кыризиси катары табылган.

3. Кыргыздардын диний өзгөчүлүктөрүнүн жетилүүсүн өнүктүрүү жана азыркы Кыргызстандын конфессионалдык талаасын аныкталган.

4. Кыргызстанда диний маселесин чечүү боюнча практикалык чаралар аныкталган.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздерин ата мекендик жана чет өлкөлүк философиялык ой өкүлдөрүнүн диндин, коомдун жана цивилизациянын өнүгүүсүнүн социалдык-философиялык концепциялары түзөт. Диссертацияда негизги теориялык-методологиялык ыкма катары коом жөнүндө маселенин контекстинде динди, диний ишенимди экзистенциалдык талдоо жана түшүнүү чыгат. Тарыхый-философиялык, салыштыруу ыкмалары, дедуктивдик-индуктивдик жана эмпирикалык талдоо пайдаланылат.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси социалдык чындыктын феномени катары дин жөнүндө, азыркы коомду өнүктүрүүдөгү диндин өзгөчөлүктөрү жана ролу жөнүндө социалдык-философиялык билимди тереңдетүүдө жана кейентүүдө; улуттук маданияттарды, мамлекеттерди, цивилизацияларды сактап калууда жана өнүктүрүүдө, коомдун руханий-адептик таянычын жана социалдык туруктуулукту бекемдөөдө салттуу диндин конструктивдүү интеграциялоочу ролун негиздөөдө турат. Салттуу диндердин ортосундагы, диндин, илимдин жана философиянын ортосундагы көз караштардын айырмачылыктары динге ишенгендерди жана ишенбегендерди бириктирүү, демократиялык плюрализмдин алкагында алардын диалогу үчүн тоскоолдук болуп саналбайт. Изилдөөдө алынган теориялык жыйынтыктар, коомдук жашоонун диний-диалогдук маңызынын концепциясы, диалогдук ишеним концепциясы “дин – коом – цивилизация” катышынын көйгөйү, Кыргызстанда диндин өнүгүшү боюнча андан аркы илимий-теориялык изилдөөлөр үчүн парадигмалык негиз катары кызмат кылышы мүмкүн. Изилдөөнүн практикалык мааниси изилдөөдө берилген жоболорду ырастаган, динден тышкаркы, поликонфессиялык мамлекетти коопсуз жана туруктуу өнүктүрүүнү мыйзам менен камсыздоо чөйрөсүндө диний саясаттын мамлекеттик программасын иштеп чыгуу зарылчылыгын негиздеген, сапаттуу диний билим берүүнү өнүктүрүү жана глобалдык мезгилдин суроо-талаптарына жооп берген тиешелүү кадрларды даярдоо чөйрөсүндөгү эмпирикалык материалды берүүдө турат. Изилдөөнүн теориялык-методологиялык принциптери, корутундулары жана жыйынтыктары социалдык философия, дин философиясы, маданият философиясы, культурология, дин таануу, дүйнөлүк маданияттын тарыхы боюнча атайын курстарды түзүүдө, “дин – коом – цивилизация” катышынын көйгөйү боюнча илимий-изилдөө иштеринде пайдаланылышы мүмкүн.

Коргоого чыгарылган негизги жоболор:

1. Коомдун руханий-адептик негизи катары диндин фундаменталдык ролу цивилизация масштабында дагы кеңири руханий-маданий жалпылык катары ырасталат. Дин коомдун өзөгү катары цивилизацияда азыркы улуттардын-мамлекеттердин биригүүсүнүн негизинде жатат. Цивилизациянын негизги белгилеринин бири адам тигил же бул маданияттан өзүнө мамилелештирген, жалпылыктын эң кеңири деңгээли катары адамдардын субъективдүү өзүн өзү идентификациялоосу болуп саналат. Биздин пикирибизде, көчмөн кыргыз маданиятын өнүктүрүүнүн диалогдук тажрыйбасына көңүл буруу керек, анын негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири анын экологиялык-адептик багыттуулугу болуп саналат.

2. Азыркы диний активдүүлүк негизинен тышкы, массалык, ачык мүнөзгө ээ; ал көп учурда саясый, миссионердик ишмердик менен, экстремисттик уюмдар менен, терроризм менен байланыштуу. Бул тышкы, ачык диний активдүүлүк азыркы коомдун руханий кризисин, анын негизин, атап айтканда ишеним кризисинин бүтүндөй курчугун көрсөтүп турат. Дал ушул диний кризистин негизинде радикалдык, экстремисттик түшүнүк жаралууда. Дин өзүнүн диалогдук ишеним фундаменталдык маанисинде - бул жөн гана фактор эмес, жөн гана коомдун экономикалык базасын тескөө эмес, бул негизги маанисинде руханий-адептик стержень, өзөк, негиз, анын аркасында жалпы жыргалчылыкка жетүү үчүн адамдардын биргелешкен ишмердиги маанисинде саламат социалдык жалпылык мүмкүн болот.

3. Диссертацияда реконструкцияланган этногенездин жана диндин коррелятивдик байланышына негизделген кыргыз элинин тарыхынын панорамалык модели этногенездин өз ара байланыштуу мезгилдерине негизделген, кыргыз этносунун байыркы европеоиддик, индоевропалык, индоирандык тамырын (диньлинь, хирхиз, гян-гунь, гэ-гунь; Орто Азиядагы кыргыздар) жана кыргыздардын диний ишениминин өнүгүшүн (анимизм, күнгө сыйынуу, зороастризм, шаманчылык, теңирчилик, ислам) бөлөт, бул кыргыз маданиятынын байыркы маданиятка таандык экенин ачык ырастайт. Кыргыз элинин тарыхынын панорамалык перспективасында “дин жана коом” көйгөйүн социалдык-философиялык талдоо жана түшүнүү этностун, коомдун, мамлекеттин калыптануусундагы диндин куруучу, өндүрүүчү, фундаменталдык руханий-көз караштык, адептик-жөнгө салуучу ролун көрсөтөт. Этностун тарыхы монотеисттик динге карата уруулук, бутпарастык, политеисттик ишенимдер аркылуу элдин диний ишениминин өнүгүү тарыхы катары чыгат. Бул процесстин негизинде диний аң-сезимдин жана кыргыз этносунун бирдейлигинин өнүгүү тарыхы жатат, бул өз кезегинде диндин терең онтологиялык жана гносеологиялык тамырын көрсөтөт.

4. Тарыхтын панорамалык модели кыргыз маданиятынын исламга чейинки, көчмөн негизин жана анын ислам түзүмүн, ошондой эле диний плюрализмди – монотеисттик диндердин – иудаизмдин, христианчылыктын, несторианчылыктын, исламдын жана буддизмдин тынч тең жашашын бөлөт. Мында кыргыз маданиятынын диний пайдубалынын көп катмарлуу-көп деңгээлдүү түзүмү бөлүнөт, бул кыргыздардын диний аң-сезиминин байланышынын жана өнүгүшүнүн ырааттуу, диалогдук жана синтетикалык мүнөзүн көрсөтөт жана Кыргызстанда ар кандай диний конфессиялардын тынч тең жашоо салтын түшүндүрөт.

5. Генетикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары (кыргыздардын индоевропалык, африкалык, америкалык индейцтер, азиаттар, орустар, украиналыктар, скандинавдар менен байланышы) кыргыз этносунун поли-расалык-этностук курамын ырастайт, бул кыргыз менталдуулугунун уникалдуу диалогдук-синтетикалык мүнөзүн түшүндүрөт. Ошентип, кыргыз маданиятынын көп катмарлуу, диалогдук, менталдык-диний пайдубалы кыргыз этносунун байыркы мезгилден тартып биздин күндөргө чейин өнүгүшүн жана сакталышын камсыздап келген жана камсыздайт. Байыркы кыргыздарда жаратылыш жана башка элдер менен диалогдук тең жашоо жогорку маданиятынын болгонун белгилей кетүү керек.

6. Кыргызстандагы азыркы диний кырдаалды эмпирикалык изилдөө, алынган жыйынтыктар жана статистикалык маалыматтар калктын диний активдүүлүгүнүн сандык өсүү тенденциясын жана муну менен катар диний радикалдашуу, коомду поляризациялоо жана эклектизациялоо тенденциясын ырастайт. Глобалдык цивилизациялар аралык карама-каршылыктар, социалдык жана руханий-адептик кризис, идеологиялык экспансия жана террордук кол салуулар кырдаалдында тиешелүү теологиялык билимсиз жана диний уюмдардын ишмердигин мамлекеттик жөнгө салуусуз, коомду эклектизациялоо жана радикалдаштыруу ички бөлүнүп-жарылууга потенциалдуу коркунучту жаратат, бул диний ишмердикти мамлекеттик жөнгө салуу маселесин сапаттык чечүү жана сапаттуу теологиялык билимди өнүктүрүү зарылчылыгын негиздейт.

Изденүүчүнүн жеке салымы Илимий адабиятар жана диссертациянын темасы боюнча анализдөө жүргүзүлдү. Кругоого алынып чыгуучу диссертациянын негизги мазмуну негизделип, жыйынтыгы даярдалды: Алынган илимий жыйынтыктар издөөчүнүн өздүк салымы болуп эсептелди.

Диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана корутундулары 12 илимий макалада чагылдырылды, анын ичинде 3 макала эл аралык басылмаларда чыгарылды. Диссертациялык иштин негизги идеялары илимий конференцияларда илимий баяндама түрүндө баяндалды:

«Кыргызстан жана ислам дүйнөсү». И. Арабаев атындагы университет, Бишкек ш., 2015-жылдын 12-марты; VI International Interdisciplinary Conference, “One world-many cultures”. Bydgoszcz. Poland 5-6, November 2015; «Борбордук Азиядагы диний радикалдаштыруу: Мифтер жана чындык ». Бишкек. 2015-жылдын 7-8-декабры; «Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги контекстиндеги басмырлоо көйгөйү». Бишкек, 24-февраль, 2016; «Билим берүүдөгү инновация». Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш Университети. Бишкек, 29-февраль 2016; «EduCamp 2016». Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш Университети. Бишкек, 23-март 2016; «Руханият жана рационализм экстремизмге каршы аракеттенүү факторлору катары». КР УИА, 14-апрель, 2017.

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун Илимдин таанып-билүү теориясы, тарыхы жана философиясы бөлүмүнүн кеңейтилген жыйынында талкуулаган жана жактоого сунушталган.

Иштин түзүлүшү изилдөөнүн максаттарына жана милдеттерине багындырылган. Ал киришүүдөн, беш параграфты камтыган эки главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 152 бетти түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделет, аны иштеп чыгуунун деңгээли аныкталат, диссертациянын максаты жана милдети калыптанат, анын методологиялык негизи, жаңылыгы жана практикалык мааниси ачыкталат.

Биринчи бапта – «**Динди социалдык чындыктын феномени катары изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери: дин коомдун жана цивилизациянын руханий негизи катары**» - коомду жана анын түзүмдүк элементи – динди социалдык-философиялык түшүнүү зарылчылыгы негизделет жана өзгөчөлүгү аныкталат, ошондой эле динди социалдык чындыктын феномени катары, коомдун жана цивилизациянын руханий негизи катары интеграциялоо ыкмасынын жана экзистенциалдык талдоонун зарылчылыгы негизделет, адамдын жашоосунун маңызы жөнүндө маселе менен тыгыз байланышта каралган, коомдук жашоонун, диний аң-сезимдин табияты жана маңызы аныкталат, азыркы коомдун жана цивилизациянын өнүгүшүндөгү диндин ролу аныкталат.

Биринчи параграфта - «**Коомдун табияты жана түзүмү: дин коомдук жашоонун руханий негизи катары**» - коомду жана анын түзүмдүк элементи – динди социалдык-философиялык түшүнүү

зарылчылыгы негизделет жана өзгөчөлүгү аныкталат, динди социалдык чындыктын феномени жана руханий негиз катары экзистенциалдык талдоонун зарылчылыгы негизделет, коомдук жашоонун жана диний аң-сезимдин, диний ишенимдин табияты жана маңызы ачыкталат.

Социалдык-философиялык ойдо коомду изилдөөдө эки негизги, магистралдык сызык өнүгөт - идеалисттик жана материалисттик ыкмалар жана аларга ылайык келген концепциялар: органикалык теория, эмпиризм, социалдык экономикалык материализм, социалдык биологизм, натурализм, психологизм, объективдүү жана субъективдүү идеализм, позитивизм, экзистенциализм. Толук ченемде марксисттик философияда берилген материалисттик же эмпирикалык позиция коомдун аныктоочу негизи, пайдубалы катары материалдык өндүрүштү, материалдык жыргалчылыкты өндүрүүнү бөлөт жана коомдун курулушу катары саясат, укук, дин, философия каралат. Бирок, өзүнүн реалисттик багытына карабастан, экономикалык материализм адамдын чарбалык ишмердигинин маңызы жана коомдук мааниси көйгөйүн, ошондой эле орун алган чарбалык ишмердиктин адамдын баалуулук, адептик көз карашы менен байланышты четке калтырат. Материалисттик позиция менен катар социалдык философияда психологизм позициясы кеңири жайылган. Социалдык психологизм мамлекет, укук жана башка социалдык феномендер «объективдүү» жок, болгону адамдын ой жүгүртүүсүнүн фантомдору болуп саналаарын ынандырууга чейин жетет. Платондун философиясынан башталган жана Гегелдин объективдүү идеализминде ачык берилген идеалисттик позиция эйдос, же Абсолюттук Рух түрүндө коомдун идеалдуу негизин бөлөт.

Коомдун онтологиялык дуалдык-диалектикалык табиятын ачыктоо руханий чөйрөнүн реалдуулугуна чыгарат, дин дал ушул жерден башталат. Ошентип коомдун маңызы жөнүндө маселе, коомдун руханий табияты жөнүндө маселе жана дин жөнүндө маселе болуп калат, бул адамдын социалдык табиятынын маңызы жөнүндө маселе менен байланыштуу, ал өзүнүн руханий-диний табиятынын маңызы боюнча анын адептик милдетинде камтылган. Мындай жол менен, коомдук жашоонун маңызы адамдын Кудай менен милдеттендирүүчү байланышында турат жана адептик аң-сезим өзүнүн маңызында руханий-диний аң-сезим болуп саналат. Өзүнүн баштапкы диний негизине карата аң-сезимдүү мамилесин жоготкон, абдан секуляризацияланган коом дагы теократиялык коомдон айырмаланбайт, анткени адамдын жашоосун милдеттүү катары баш ийдирүү адептик императивине негизденүүнү улантат. Ошентип, коомдук жашоонун руханий-диний маңызы ачыкталат жана диндин мааниси жөнүндө маселе аныкталат.

Диний диалог коомдун руханий негизи, тагыраак айтканда, коомдук жашоонун маңызы. Демек коомдун руханий кризиси маңызы боюнча диний кризис же ишеним кризиси болуп саналат.

Ишеним кризисинин маңызы ишенимдин эки жактуу мүнөзүнөн, ишенимдин эки образынан келип чыгат. Бубер М. белгилегендей, ишенимдин биринчи образы “ишенимге карата” экзистенциалдык абал менен, экинчи образ – “ишенимге карата кайрылуунун” тарыхый абалы менен байланыштуу, башкача айтканда сөз бир тарабынан, “Мен-Сен” деген ишенимдин ички, экзистенциалдык-жашоо абалы жөнүндө, башка тарабынан, жеке актыдагы тышкы тарыхый ишеним – тигил же бул чындыкка кайрылуу жөнүндө болууда. Ишенимдин кризиси азыркы аң-сезимде Кудайды объективдештирүүчү жана ишеним маселесинин прагматикалык чечиминен пайда алуучу “Мен-Ал” катышынын басымдуулук кылышынан улам келип чыккан жандуу ишенимдин “Мен-Сен” диалогдук байланышын үзүүдө турат. Социалдык-философиялык интегративдик жана экзистенциалдык талдоо жана адамдын жашоосунун жана коомдук жашоонун табияты жөнүндө маселенин маңызын түшүнүү коомдун руханий-диний негизин, өзөгүн, ишенимдин “Мен жана Сен” диалог түрүндөгү маңызын жана коомдук жашоонун диний-диалогдук маңызын ачыктоону шарттайт.

Экинчи параграфта - «Дин жана цивилизация: динди өнүктүрүүнүн цивилизациялык өзгөчөлүктөрү» - цивилизациянын масштабында диндин өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталат, цивилизациянын өзүнүн табияты жана маңызы аныкталат. Дин коомдун өзөгү катары цивилизацияда азыркы улуттардын-мамлекеттердин биригүүсүнүн негизинде жатат. Цивилизациянын глобалдык масштабында цивилизациялуу социалдык-маданий союздарды түзүүдөгү диндин интеграциялоочу ролу байкалат. Хангтингтон С. азыркы дүйнөнү цивилизациялардын жаңжалы катары мүнөздөө менен, Батыш жана Ислам цивилизациясынын жаңжалынын булагы бул бир тарабынан “бийлик масштабындагы айырмалар жана аскердик, экономикалык жана саясий бийлик үчүн күрөш” болсо, башка тарабынан, “маданияттагы, базалык баалуулуктардагы жана ишенимдердеги айырма” болуп саналаарын белгилейт. Цивилизациялардын кагылышынын олуттуу себеби дин чөйрөсүндө жатат. Мындай жол менен, цивилизациянын маданий-диний маңызы жана табияты аныкталат. Цивилизация жогорку деңгээлдеги маданий жалпылык катары, диний таандыктуулук олуттуу мааниге ээ болгон, адамдардын маданий бирдейлигинин эң жогорку деңгээли катары аныкталат. Цивилизациянын негизги белгилеринин бири – адамдардын субъективдүү өзүн-өзү идентификациялоосу. Глобалдык дүйнөдө бир тарабынан, маданияттардын интенсивдүү өз ара аракетине байланыштуу,

башка тарабынан – батыштык экспансиядан улам цивилизациялык аң-сезим өсүп жатат.

А. Тойнби коомдук турмуштун диалогиялык-диний маңызынын идеясын жана калк менен кудайдын цивилизациялуу диний баарлашуусунун деңгээлине чейинки ишеним диалогунун идеясын түшүндүргөн “Жооп – Чакырык” руханий-диний диалектикасына негизделген цивилизациялардын өнүгүүсүнүн руханий-диний тарыхынын концепциясын өнүктүргөн. А. Тойнбиге ылайык, цивилизациянын өнүгүшү диний “чакырык жана жооп мыйзамы” менен аныкталат. Белгилүү тарыхый жагдай коомун алдындагы актуалдуу көйгөйдү көтөрөт жана ошонусу менен ага чакырык таштайт. Чакырыкка коомдун татыктуу жооп берүү жөндөмдүүлүгүнөн анын андан ары ийгиликтүү өнүгүшү көз каранды болот. Цивилизацияны экспансиялык жайылтуу, адамдарды жана жаратылыш мейкиндиктерин басып алуу жана жеңип алуу цивилизациянын өсүшүнүн критерийлери боло албайт. Көптөгөн заманбап батыш социологдору коомдук прогрессти аныктоодо техникалык критерийлерди негиз катары алганына карабастан, коомдун техникалык жетишкендиктери менен коомдун руханий-маданий жетишкендиктеринин ортосунда себеп-натыйжа байланыштары жок. Цивилизациянын прогрессивдүү өнүгүшүндөгү тиешелүү этаптарды бөлүп кароо үчүн негизги критерийлер катары материалдык техниканын, илимий технологиялардын өнүгүшүндөгү ырааттуулук алынат.

Цивилизациянын өсүшү илимий-техникалык прогрессти гана эмес, руханий, диний өнүгүүнү дагы түшүндүрөт. Тойнби А. пикиринде, цивилизация бутпарастык, политеисттик динден социалдык-интеграциялоочу, монотеисттик динге жана маданияттарга өтүү процессинде өсөт. Тойнби А. тарыхта локалдык цивилизацияларды бөлүү менен, цивилизациянын өнүгүшүнүн жалпы диний негизин ачыктайт. Цивилизациялар тарыхы адамзаттын жөнөкөй коомдордон улуттуктан жогору турган динди жараткан, адамды ишенимдин биримдигине руханий Чындыкка – “Жакынынды өзүңдөй сүй” түшүнүгүнө бириктирген цивилизацияларга өнүгүшүн түшүндүрөт.

Дүйнөлүк диндердин пайда болушу тигил же бул эл кайсы ишенимди кармана турганына карабастан, маданий улантуучулук жана адамдын руханий биримдиги ишке аша турган тарыхый өнүгүүнүн маанилүү окуясы катары каралат. Ушундан улам, прогресс жөнүндө сөз болгондо техникалык гана эмес, биринчи кезекте, руханий-диний өсүштү дагы эске алуу керек.

Хантингтон С. батыштык эмес цивилизациялардын диний жана философиялык негиздерин изилдөө жана түшүнүү зарылчылыгы жана ар кандай маданияттагы адамдардын тынч тең жашоосуна үйрөнүү зарылчылыгы жөнүндө тыянакка келет. Жакынкы келечекте батыштык

эмес өлкөлөр модернизацияны өзүнүн салттуу баалуулуктары жана маданияты менен айкалыштырууга умтулат. “Алардын экономикалык жана аскердик күчү өсөт, Батыштан артта калуу кыскарат. Батыштын өзүнүн күчү боюнча жакын, бирок өзүнүн баалуулуктары жана кызыкчылыктары боюнча айырмаланган бул цивилизациялар менен эсептешүүсүнө туура келет. Бул анын потенциалын башка цивилизациялар менен мамилелерде Батыштын кызыкчылыктарын коргоону камсыздай турган деңгээлде кармап турууну талап кылат. Бирок Батыштан бул цивилизациялардын фундаменталдык диний жана философиялык негиздерин терең түшүнүү талап кылынат. Ал бул цивилизациялардын адамдары өздөрүнүн жеке кызыкчылыктарын кандай элестете турганын түшүнүшү керек. Батыш жана башка цивилизациялардын ортосундагы окшоштук элементтерин табуу керек. Болбосо жакынкы келечекте бирдиктүү универсалдуу цивилизация калыптанбайт. Тескерисинче, дүйнө бири бирине окшобогон цивилизациялардан турат жана ар биринин калгандар менен тең жашоого үйрөнүшүнө туура келет”. Мындай жол менен глобалдаштыруу доорунда азыркы коомду өнүктүрүүнүн стратегиялык линиясы катары цивилизациялар аралык диалог жөнүндө, атап айтканда, диндер аралык диалог жөнүндө маселе актуалдаштырылат. Сөз диалог түрүндөгү коомдук жашоону жана адамдын коомдук аң-сезимин актуалдаштыруу жөнүндө болууда. Коомдун руханий-адептик негизи катары диндин фундаменталдык ролу цивилизация масштабында дагы кеңири руханий-маданий жалпылык катары ырасталат. Дүйнөнүн тарыхы көрсөткөндөй, цивилизация дмалогиялык ишенимдин кайра жаралышы жана өсүшү менен коштолот.

Ошентип, талдоонун жүрүшүндө коомдун дуалдык-диалекттик, материалдык-руханий табияты жана анын эки аспектилүү тышкы-ички түзүмү ачыкталып, ошондой эле руханий-диний өзөк катары социалдык жалпылыктын терең негизи, коомдун маңызы аныктала турган, онтологияны жана коомдун түзүмүн социалдык-философиялык талдоо төмөндөгү жоболорду белгилөөнү шарттайт. Биринчиден, азыркы коомдун жана цивилизациянын өнүгүүсүндөгү дин факторунун маанисин баалабай коюуга болбойт. Дин жөнүндө маселени диний өнүгүү жолунун каалоочулук же каалабастыкка алып келип, илимди жана динди, динден тышкаркы жана диний жашоо образдарын карама-каршы коюу менен, биз көйгөйдүн жогору жагында кала беребиз жана дин жөнүндө маселенин маңызына чейин жетпейбиз. Бул жерде философиялык ыкма, тагыраак айтканда диний негизди – ишенимди экзистенциалдык түшүнүү талап кылынат. Азыркы коомдо диний активдүүлүктүн күч алышы адамдын негизги диалогдук табияты менен байланыштуу, адамдын Кудайга баштапкы кайрылуусунда байкалуучу жана ар кандай убакытта жана ар

башка маданияттарда тиешелүү тарыхый формага ээ болгон анын терең турмуштук процесстери менен пайда болгон, бул бирдикти баштапкы булактын жоктугун түшүндүрбөйт. Экинчиден, бүгүнкү күндө байкалган диний активдүүлүк негизинен тышкы, массалык, ачык мүнөзгө ээ. Азыркы дүйнөдө диний активдүүлүк көп учурда саясый, миссионердик ишмердик менен, экстремисттик уюмдар менен, терроризм менен байланыштуу. Бул тышкы, ачык диний активдүүлүк азыркы коомдун руханий кризисин, анын негизин, атап айтканда ишеним кризисинин бүтүндөй курчтугун көрсөтүп турат. Дал ушул диний кризистин негизинде радикалдык, экстремисттик түшүнүк жаралууда. Ишенимдин кризиси адамдын Кудай менен диалогдук байланышын жоготууда камтылган. Бул жоготуу Кудай аңгемелешүүчү катары эмес, сыйынуунун тышкы прагматикалык каралуучу объекти түрүндө болгондогу, адамдын аң-сезиминде “Мен-Ал” субъективдүү-объективдүү катышынын басымдуулук кылуусунан улам болот. Дал ушул “Мен жана Алар-башкалар” деп карама-каршы койгон диний кризистин негизинде радикалдык, экстремисттик түшүнүк жаралууда. Үчүнчүдөн, ишеним кризиси азыркы адамдын анык, бурмаланбаган субъективисттик аң-сезимине, жаратылыш, космос менен “Мен-Сен” туруктуу диалогунда жашаган ата-бабалардын ишенимине кайра кайтуу жөнүндө маселени көтөрөт. Ишенимдин маңызы анын диалогдук табиятында, адамдын Кудай Логору менен диалогунда камтылган. Ошентип, изилдөөнүн башкы маселесинин – “коомду жана цивилизацияны өнүктүрүүдөгү диндин ролу кандай” суроосунун жообу – диалог түрүндөгү коомду өнүктүрүүдөгү диндин фундаменталдык ролун негиздөө болуп саналат. Дин өзүнүн диалогдук түрдөгү фундаменталдык маанисинде – бул жөн гана фактор эмес, жөн гана коомдун экономикалык базасын тескөө эмес, бул негизги маанисинде руханий-адептик өзөк, анын аркасында өзүн диалог түрүндөгү “Мен-Сен” өңүтүндө “Биз” катары түшүнгөн, жалпы жыргалчылыкка жетүү үчүн адамдардын биргелешкен ишмердиги катары саламат социалдык жалпылык мүмкүн болот.

Экинчи бапта – «Кыргыз мамлекетинин өнүгүшүндөгү диндин ролу» – кыргыз элинин этногенези жөнүндө маселе менен тыгыз байланышта Кыргызстанда диндин өнүгүшү боюнча тарыхый, генетикалык, статистикалык материал изилденет жана жалпыланат. **Биринчи параграфта - «Кыргызстанда диндин өнүгүшүнүн тарыхый өзгөчөлүктөрү жана генеалогиялык изилдөөлөр»** - диндин өнүгүшүнүн тарыхый өзгөчөлүктөрү аныкталат жана кыргыздардын этногенезин генеалогиялык изилдөөлөрдүн маалыматтары жалпыланат. Кыргыз эли менен байланыштуу тарыхый окуялар Тянь-Шандан тартып Енисей жана Алмайга чейинки кеңири аймакта орун алган. Кыргыздардын этногенезин изилдөөнүн татаалдыгы көпчүлүк архивдик материалдар Кыргызстандан тышкары жайгашкандыгы менен байланыштуу. Бирок, дээрлик бардык

изилдөөчүлөр кыргыздар Борбордук Азиянын эң байыркы элдеринин бири болуп саналаарын белгилешет. Бул тема боюнча көптөгөн версиялар жана гипотезалар, анын ичинде түндүк америкалык индейлер енисей кыргыздарынын тукуму болуп саналаары жөнүндө версиялар бар, алар Беринг кысыгы аркылуу өтүп, Америкада отурукташып калышкан. Гипотезалардын бирине ылайык, кыргыздардын этностук тарыхын эң байыркы доордон, экинчи миң жылдыктын башталышынан тартып биздин эрага чейин индоевропалык уруулардын чыгышка жана батышка жайылып баштаган коло кылымынан тартып кароо керек. Ушул убакта Борбордук Евразияда индоирандыктар менен байланыштуу андрон маданияты өнүгөт. Бул маданияттын уруулары Борбордук Евразияда кеңири аймакты ээлешкен. Бернштам А.Н. пикиринде, батыштан келген европеоид келгиндери Түштүк Сибирдин жергиликтүү урууларынын маданиятынын өнүгүшүнө таасирин тийгизген, бул убакта Түтүк Сибирде карасук (хунну тукумдарынын маданияты) жана енисей кыргыздарынын тагар маданияты өнүгүп баштайт. Байыркы динлиндердин, кыпчактардын, кангуйлардын, енисей кыргыздарынын, усундардын жана хундардын түп аталары андрон, тагарк, карасук маданияттарынын урууларынын курамынан бөлүнүшкөн.

Арабдар жана перстер өз булактарында Минусин ойдуңунун калкын – кыргыздар деп аташкан, ал эми гректер – хирхиз же херкис, ал эми байыркы түрктөрдү жана согдийлерди – кыргыз деп аташкан. Акыркы версия элдин аталышын кыйла так чагылдырат. Кыргызстандын тышкы кебетеси бети кызыл, көк көздүү жана чачы сары европеоид түрүндө болгон. Көпчүлүк азыркы тыянышандык кыргыздар Енисей кыргыздарынын түрк жана монгол урууларынан турган жергиликтүү калк менен аралашуусунун жыйынтыгында монголоиддер болуп саналат. Генеологиялык изилдөөлөргө ылайык, азыркы кыргыздар алардын болжол менен биздин доордун 4-5-кылымдарында Енисейдин жогору жагында калыптанган, ар түрдүү уруулук аскердик-саясий союздан чыккан этногенези жөнүндө күбөлөндүргөн, гетерогендик генотипке ээ. Кыргыз этносунун калыптануусуна Түштүк Алтайга отурукташкан палеоевропеоиддик уруулар, атап айтканда Түндүк Кытайдын түздүгүнөн келген сако-усундар жана монголоиддик хунно-сяньбий уруулары катышкан. Кыргыз урууларынын катарында Жогорку Енисейдин угро-фин калкы менен генетикалык байланышы байкалат, алар Пазырак жана Афанасьев археологиялык маданияттарынын доорунда Саян жана Байкал калкын түзүшкөн. Алдашев А.А. пикиринде, кыргыздардын этногенезине катышкан дагы бир компонент, бул моголдор деген аталыш менен белгилүү болгон, түрк-монгол уруусу, алар Тянь-Шанда кыргыздардын курамына кошулушу мүмкүн. Ушул эле уруулар казактардын, өзбектердин, каракалпактардын этногенезине катышкан, кыргыздардын

бул элдер менен генетикалык жакындыгын аныктаган. Генетикалык изилдөөлөрдүн маалыматтары кыргыздардын генофонду жарым-жартылай 5-6 миң жыл мурун Түштүк Алтайда, ошондой эле Саянда калыптанган жана байыркы ата-балалар линиясы боюнча Түштүк-Сибирь жана Чыгыш Азия тегинин мүнөздүү генетикалык белгилерин алып жүрөт. Байыркы кыргыздар көп сандаган түрк-монгол уруулары, Чыгыш Азия СЗс гаплотопторун алып жүрүүчүлөр болгон атасы жак боюнча толук ассимиляцияланган эмес жана өзүнүн этностук бирдейлигин II кылымдан тартып биздин доорго чейин сактап келген. Генетикалык изилдөөлөр кыргыздарда 60%га жакын монголоиддик компонент жана болжол менен 30-40% европеоиддик компонент бар экенин аныктады. Аутосомалдык изилдөөлөрдүн анализи кыргыздардын геномдук топтому өзүнө төмөндөгү гаплотопторду камтый турганын көрсөттү: индоевропалыктар 41%га чейин, азиаттар 65% чейин, африкалыктар 7%га чейин жана америкалык индейцтер 8%га чейин.

Кыргыз этносунун панорамалык тарыхын реконструкциялоо байыркы мезгил индоевропа жана индоиран тилдери менен мүнөздөлгөнүн көрсөтүп турат. Мында этностук таандыктуулук протоевропалык жана индоевропалык болгон. Бул тарыхый мезгилде протоевропеоиддик жана европеоиддик расалар басымдуулук кылган жана байыркы кыргыздардын негизги дини анимизм жана күнгө сыйынуу болгон. Орто кылымдагы мезгилде байыркы түрк жана түрк тилдери менен, индоевропалык жана түрк этностуулугу, европеоиддик-монголоиддик жана монголоиддик-европеоиддик расалар менен мүнөздөлгөн. Бул мезгилде кийин исламга, буддизмге, несторианчылыкка өтүү менен теңирчилик, шаманизм, авраам дининин элементтери, зороастризм өнүккөн. Азыркы мезгил кыргыз тилинин басымдуулук кылышы жана монголоиддик-европеоиддик расанын жайылышы менен мүнөздөлөт. Негизги дин ислам, христианчылык жана иудаизм болуп калды. Салыштырмалуу талдоо көрсөткөндөй, азыркы убакта республиканын калкынын 80%дан ашыгы исламды, ал эми православ динин – калктын болжол менен 17% карманат.

Енисей кыргыздары, башка түрк элдери сыяктуу эле, бутпарастык ишенимди, шаманчылыкты тутушкан. Теңирчилик Алтай байыркы тили чачырап жана байыркы Алтай элдери ишенимдин негизин (теңир, умай эне, кут кызыр) сактоо менен, Борбордук Азияга миграцияланганга чейин пайда болгон. Теңирчилик көз караштын негизинде адамдын жана жаратылыштын, жалпысынан дүйнөнүн тең салмактуу гармониясы жана биримдиги принциби жатат. Исламды кабыл алууга карабастан, тяньшандык кыргыздар ата-бабаларынын ишенимин дагы карманышкан. Ошондой эле Сулайман Тоо жана Шах Фазиль – расмий мусулмандардын ыйык жерлери өндүү ыйык жерлерге сыйынуу культу сакталып калган,

бул жерлерде ата-бабалардын жана ыйыктардын арбактарын чакыруу бутпарастык ритуалы жасалат. Бутпарастыктын бул түрү суфизмде башталган жана ислам дүйнөсүнүн дээрлик бардык өлкөлөрүндө кездешет. Исламда ыйыктар культу байыркы, политеисттик, исламга чейинки салттардын таасири астында калыптанган. Тарыхый, ошондой эле генетикалык изилдөөлөр дагы, кыргыздар өзүнүн этногенезинде европеоиддик жана монголоиддик компоненттерди камтыган, диний аң-сезими көп катмарлуу, синтетикалык мүнөзгө ээ болгон байыркы элдердин бири экенин ырастайт. Исламга чейинки Борбордук Азиянын диний картасы ар кандай диндер менен берилген, негизги дин катары теңирчилик жана зороастризм чыккан. Эгер теңирчиликте негизинен көчмөн түрк эли карманышса, зороастризмди шаарлардагы жана кыштактардагы отурукташкан жана перс тилдүү калк карманган. Борбордук Азияда буддист-уйгурлардын жамааттары, христианчылыктын, буддизмдин жана зороастризмдин синкретикалык аралашмасын түшүндүргөн, перс насаатчысы Мани окуусун үгүттөгөн манихейлер жамааттары болгон. Ташкент наместниги Зияд ибн Салихтин командалыгынын астында Халифаттын аскерлеринин жана Гяо Сянжи командалык кылган Тан кытай династиясынын аскерлеринин ортосундагы белгилүү Талас кармашы Борбордук Азия регионунун дүйнөлүк ислам коомдоштугу – Умму коомдоштугуна руханий жана маданий интеграциялануусу башталган.

Борбордук Азияда арабдардын бийлиги иш жүзүндө Хорезм, Согди, Фергана, Бухара, Самарканд, Ташкент, Кашкар жана башка ошол убакта региондо болгон шаарларда гана орнотулган. Көчмөн уруулар жашаган аймактар Халифаттын юрисдикциясына кирген эмес, бирок алардын жеринде исламды кабыл алган көчмөк түрктөр, ошондой эле Жибек Жолунда соода кылган перс жана араб көпөстөрү жашаган. Жибек Жолунда саякаттоо менен суфий ордени исламдын региондогу көчмөн элдердин, анын ичинде кыргыздардын арасында жайылышына таасирин тийгизген. Борбордук Азиядагы биринчи төрт мусулман мамлекеттери Караханиддер, Сельджуктар жана Газневиддер династиялары болгон. Ошондой эле Борбордук Азияда биринчи перс мусулман мамлекети Саманиддер мамлекети негизделген. Мындай жол менен ислам Борбордук Азияда бекемдеген. XVI кылымда Мухаммад Кыргыз башкарган убакта Тянь-Шанда жашаган кыргыздар моголдорду ассимиляциялоо менен, бирдиктүү эл катары калыптанган. Мухаммад Кыргыз башкарган убакта кыргыздардын исламды массалык кабыл алуусу кыргыздардын жана моголдордун тез ассимиляциялоосуна жана интеграцияланышына таасирин тийгизген. Бул мезгилде ислам мамлекеттик дин катары жарыяланат, бул кийин кыргыздар мурастап калган мамлекеттин калыптануусун шарттаган.

Борбордук Азиядагы мусулмандар негизинен бул жерде Караханиддер жана Сельджуктар убагында эле жайылган ханафиттик мазхаба сунниттери болгон. Ошондой эле бул региондо өзүнө мазарларга жана күмбөздөргө сыйынуу, өлгөн такыбаалардын арбагын чакыруу бутпарастык ритуалдарын камтыган суфий тарикаттары - кадырия, накшибандия жана яссауя жайылган. Ходжа Ахмед Яссауинин белгилүү мавзолейи Борбордук Азияда суфийлердин зыяратчылык жана сыйынуу объекти болуп саналган. Ыйык шейхтерди, пирлерди, хазраттарды жана ишандарды мактоо ата-бабалардын арбагына сыйынуунун мусулманча конструкциясы болуп саналат, мында бутпарастык каармандардын ордуна, урматтоо жана сыйынуу объекти катары мусулман белгилүү инсандары чыгат, ал эми хазраттар, дербиштер жана пирлер ошол эле шамандарды алмаштырышат. Айрым изилдөөчүлөрдүн белгилөөсүндө, кыргыздар исламды катуу кармануу менен айырмаланышкан эмес, анткени алар беш жолу намаз окушкан эмес, Рамазан айында орозо кармашкан эмес жана исламга чейинки бутпарастык каадаларды карманышкан.

Борбордук Азияда, ошондой эле башка өлкөлөрдө суфизмде башка диндердин жана маданияттардын таасири аныкталат. Борбордук Азиялык суфийлер бул жерде жашаган шамандардын, манихейлердин, отко табынуучулардын жана теңирчилердин урук-тукуму болгон, алар исламды жамынуу менен өздөрүнүн исламга чейинки бутпарастык культун жайылтууну улантышкан. Көчмөндөрдүн суфизми өзүнө байыркы түрк, шаман, теңирчилик ишенимдерин камтыган, ал эми отурукташкан калктын суфизми перстердин отко табынуу дини – зороастризм менен байланыштуу болгон. Шииттер, суфийлер сыяктуу эле, мусулман стилинде реформаланган, байыркы исламга чейинки ишенимди карманышкан. Ошентип, Борбордук Азияда, Кыргызстанда диндин өнүгүшүнүн мүнөздүү тарыхый өзгөчөлүктөрүнүн бири ар кандай ишенимдердин, бутпарастык, политеисттик диндин жана монотеисттик диндин, исламга чейинки жана ислам дининин өз ара аракеттенүүсүнүн диалогдук процесси, ассимиляциясы жана бөтөнчө синтези болуп саналат.

Экинчи параграфта – «Кыргыз Республикасындагы заманбап диний кырдаал (эмпирикалык изилдөө)» – азыркы Кыргызстандын конфессиялык талаасын эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыктары жалпыланат. Конституцияга ылайык, Кыргыз Республикасында диний уюмдар деп чогуу динди тутуу, кудайга сыйынуу, каадаларды жана ритуалдарды аткаруу, диний агартуу жана өзүнүн жолун жолдоочуларды тарбиялоо максатында түзүлгөн, Кыргыз Республикасынын мыйзамында белгиленген тартипте катталган жарандардын ыктыярдуу бирикмеси таанылат. 2008-жылы “Дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” КР мыйзамы кабыл алынган. 2010-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясатынын

концепциясында динге Кудайга же табияттан тышкары күчтөргө болгон ишенимге негизденген көз караш, ошондой эле жүрүм-турумдун, ырым-жырымдардын жана жөрөлгөлөрдүн ушуга ылайык келген адеп-ахлак ченемдеринин жыйындысы катары аныктама берилет. “Экстремисттик аракеттерге каршылык көрсөтүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык, экстремисттик ишмердик деген коомдук бирикмелердин же диний уюмдардын, менчигинин түрүнө карабастан, дагы башка ишканалардын, уюмдардын жана мекемелердин, ошондой эле жалпыга маалымдоо каражаттарынын же жеке адамдардын Кыргызстандын конституциялык түзүлүшүнүн негиздерин күчкө салып өзгөртүү жана бүтүндүгүн бузууну, бийликтин ыйгарым укуктарын тартып алууну же ээлеп алууну, мыйзамсыз куралдуу түзүлүштөрдү түзүүнү, расалык, улуттук же диний араздашууларды козутууну пландаштырууга, уюштурууга багытталган аракеттерин түшүндүрөт.

Акыркы убакта Кыргызстанда ар кайсы өлкөлөрдөн келген миссионерлердин жигердүү ишмердигинин натыйжасында жаңы окуулар жана секталар, анын ичинде экстремисттик багыттагы уюмдар пайда боло баштады. Жалпысынан Кыргызстанда ислам сунниттер, ханафиттик мазхаба жана матуридиттик ынаным менен берилген. Исламдын мындай интерпретациясы КМДИ негизги идеологиясы болуп саналат. Ошондой эле бир аз жергиликтүү тектеги тарикаттардан чыккан суфийлер: накшибандия жана яссауия; шафииттик мазхаба жана идеялык жактан ханафиттер-матуридиттерге жакын болгон ашариттик ынанымдын өкүлдөрүнүн чакан жамааты бар. Бул жамаат негизинен даргиндер жана башка кавказ элдеринен турат. Кыргызстандагы кылымдар боюнча келе жаткан дагы башка мусулмандар жамааты «Ахли Хадис» (Хадистер адамдары) же башкача айтканда, салафиттер блуп сналат, алар дагы сунниттер катарына кирет. Салафизм Мухаммад пайгамбардан кийин мусулмандардын алгачкы үч муунунун убагындагы ислам окууларын жактаган кыймыл катары түшүнүлөт. Ваххабизмдин негиздөөчүсү – XVIII кылымда Аравия жарым аралында жашаган диний реформатор жана шейх Мухаммад ибн Абдуль-Ваххаб, исламды бутпарастык элементтеринен тазалоо үчүн өзүнүн реформатордук кыймылын баштаган.

Статистикалык маалыматтар диний уюмдардын санынын өсүшү, алардын ар түрдүүлүгү, негиздүү уюштуруучулук курулушу жана жаңы адепттерди тартуу ишиндеги финансылык колдоо жөнүндө айтып турат. Диний уюмдар катталган мүчөлүктү практикалабаса дагы, жарандардын тигил же башка конфессияларга улуттук таандыктуулугун көзөмөлдөөгө болот. Салыштырмалуу талдоо көрсөткөндөй, азыркы убакта мусулмандар арасында: кыргыздар-60%, өзбектер-15%, уйгурлар, дунган, тажиктер, татар, казактар, түрк, кавказдар жана башкалар 5%дан ашык. Православияны калктын болжол менен 17%ы кармайт, бул негизинен

славян улутунун өкүлдөрү: орустар, украиндер, белорусстар ж.б. 2030-жылга чейинки кырдаалдын өнүгүшүн божомолдоодо мечиттердин санынын өсүшү Ош, Баткен жана Чүй облустарында болоору аныкталган, Бишкек шаарында бир мечитке 11343 адам туура келет. Кыргызстандагы мечиттердин көптүгүн жана диний жамааттардын ар түрдүүлүгүн коомдун диний жашоосун катуу контролдогон жана регламенттеген башка Борбордук Азия мамлекеттеринен айырмаланып, дин чөйрөсүндөгү либералдуу мыйзам менен түшүндүрүүгө болот. Ошол эле убакта диний уюмдардын санынын өсүшү диний аң-сезимдин сапаттык өсүшү менен коштолгон жок, негизги көйгөй дал ушунда турат.

Үчүнчү параграфта - «Диний билим берүүнүн көйгөйлөрү (эмпирикалык изилдөө)» - жаш кыргызстандыктардын чет өлкөлүк ЖОЖда окуусу менен байланыштуу, Кыргызстанда диний билим берүүнүн көйгөйлөрү аныкталат. Өткөн кылымдын 90-жылдарынын башталышынан тартып Кыргыз Республикасында жарандарды жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн диний мекемелеринде окутуунун активдешүү процесси байкалат. Бүгүнкү күндө КР ИИМ маалыматы боюнча чет өлкөлүк диний окуу жайларында Кыргызстандын миңдеген жаштары окуп жатат. Кыргызстан жарандары Пакистанда, Сауд Аравия Королдугунда, Египетте, Түркияда, Иорданияда, Сирияда, Иранда, Йеменде, Россияда ж.б. ислам билимин алышууда. Кыргызстандык студенттердин негизги массасы Пакистан Ислам Республикасында расмий эмес диний лидерлердин-авторитеттердин жетекчилиги астында жеке менчик медреселерде окушат. Бул медреселерде окуу процесси жергиликтүү бийлик үчүн дагы, чет өлкөлүктөр үчүн дагы “көмүскө мүнөзгө” ээ, натыйжада, көпчүлүк студенттер ар кандай ислам агымдарынын мүчөлөрү болуп калышат. Бул өлкөдөгү көпчүлүк биздин жарандар «Таблиги Джамаат» диний уюмунун ячейкасына кабылышат. Сауд Араб Королдугунун мусулмандарынын көпчүлүгү суннизмдин ханбалиттик мазхаба (укуктук кудай таануу мектеби) кармана турганын белгилей кетүү керек. Ошол эле убакта Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын мусулмандары суннизмдин ханафиттик мазхаба агымын карманышат. Биздин жарандардын көпчүлүгү Сауд Араб Королдугунда Мекке, Медина жана Эр-Рияд диний жогорку окуу жайларында окушат, ушуга байланыштуу, сауд ЖОЖ бүтүрүүчүлөрү ханбалиттик-салафиттик, ошондой эле мадхалиттик позицияны карманышат. Египет Араб Республикасында студенттердин негизги массасы бүткүл дүйнөлүк таанылган «Аль-Азхар аш Шариф» университетинде окушат. Көпчүлүк египеттиктер суннизмдин шафииттик мазхаба агымын карманышат. Аль Азхар бүтүрүүчүлөрү саясый кайдыгерлик көз караштары, ошондой эле расмий бийликке жана КМДИ карата лоялдуулугу менен айырмаланышат. Муну менен катар акыркы убакта Египетте бул өлкөгө келгенден кийин

Аль-АзхарАш Шариф окуу жайына тапшырбай, жеке менчик тил курстарында окуган студенттердин тобу пайда болду, алардын көпчүлүгү салафиттер-ханбалиттердин контролу алдында болушат. Түркия Республикасында студенттер «имам хатиб» деп аталган теологиялык колледждерде билим алып башташат, андан кийин окууну Түркиянын ар кандай динден тышкаркы ЖОЖ базасында «илихият факултеси» деп аталган теология факультеттеринде окуусун улантышат. Диний билим берүү ханафиттик мазхабу боюнча өтөт, кээде, Түркияда кеңири жайылган суфий тарикаттарга ылайык өтөт. Түркиянын теология факультеттеринин бүтүрүүчүлөрүнүн арасында көпчүлүгү теологиянын ар кандай багыттары боюнча илимий даражага ээ болушат. Иорданияда, Сирияда, Йеменде жана Россияда чет өлкөлүк диний окуу жайларда билим алып жаткан жалпы студенттердин ичинен азыраак сандагы кыргыз студенттери окушат. Бул жагдайлар Борбордук Азиядагы, Кыргызстандагы диний билим берүү регрессивдүү абалда экени жөнүндө күбөлөндүрүп турат жана ошондуктан көпчүлүк студенттер динди чет өлкөдө үйрөнүүгө аргасыз болушууда.

Биздин өлкөдө азыркы убакта 10 ислам жогорку окуу жайы (9 институт жана 1 университет) жана 70 медресе (КР ИИМ 2015-жылга карата маалыматтары) иштейт. Талдоо жүргүзүү көрсөткөндөй, диний-билим берүү мекемелерине, атап айтканда медресеге окутуу үчүн балдар кенже курагынан тартылат, өзгөчө республиканын түштүк регионунда жигердүү тартылат. Көпчүлүк ата-энелер Динден тышкаркы билим берүүдөгү боштуктардан жана жетишпегендиктерден улам өздөрүнүн балдары үчүн диний билим берүүнү гана тандашат. Бирок, диний билим берүүнүн мазмуну жана сапатына байланыштуу чоң көйгөй бар.

Эксперттердин пикиринде, Кыргызстанда диний билим берүүнү реформалоо үчүн төмөндөгүлөр керек: 1) «Диний билим берүү жөнүндө» мыйзамдын долбоорун даярдоо; 2) диний билим берүү концепциясын иштеп чыгуу; 3) диний ЖОЖна мамлекеттик стандарт боюнча өзүнүн билим берүү программасын аккредитациялоосуна уруксат бергендей, “Билим берүү жөнүндө” мыйзамга оңдоолорду киргизүү. Теология кадрларын даярдоо ишинде университеттердин, изилдөө бөлүмдөрүнүн, колледждердин, өкмөттүк эмес уюмдардын аракеттерин координациялоо максатында билим берүү жана илим боюнча илимий кеңешти түзүү зарыл.

“Диний чөйрөдөгү мамлекеттик саясат жана Кыргызстандагы негизги диний агымдар” (2015) жыйнагында салттуу ислам билими мамлекеттик контролдоочу органдарда тынчсызданууну жаратпай турганы көрсөтүлгөн, анткени коопсуз диний активдүүлүктүн алкагынан чыкпайт, тынчтыгы жана башка диний бирикмелерге карата салыштырмалуу чыдамдуулугу менен айырмаланат. Ошол эле убакта экстремизмге жана Кыргызстанда иштеп жаткан, ар кандай чет

өлкөлөрдөн келген, жакшы даярдалган миссионерлер тобуна идеологиялык каршы туруу зарылчылыгы пайда болот. Бул жагдай бардык мусулмандар уюмдарын бириктирүүгө – Кыргызстан Мусулмандар Дин Башкармалыгын түзүүгө шарт түздү.

Мокрынин В.П. жана Плоских В.М. кыргыз элинин өнүгүшүндөгү негизги тенденциялардын бирин адилеттүү баса белгилешет: “Этногенез процесси байыркы кылымдарда башталып, Тянь-Шанда азыркы түрдөгү кыргыз элинин калыптануусу менен аяктаган. Түндүк, Түштүк жана Чыгыш Тянь-Шанды, Фергананы жана Памир-Алайды камтыган геосаясий мейкиндикте ар кандай этностор орун алышкан. Алардын көпчүлүгү археологдордун ар кандай табылгаларында, жазууларда, архитектурада, искусстводо, фольклордо өзү жөнүндө тарыхый эстеликти гана калтырышкан. Ал эми кыргыз эли өзүнүн этностук аң-сезимин жеткирген”. Биздин жоромолубузда, көчмөн кыргыздар жашоонун диалогдук Логосун аткарып жана дүйнө менен диалогдук байланышты сактап келет.

Корутундуда изилдөөнүн жыйынтыктары чыгарылат, алар төмөндөгүдөй тыянак жасоону шарттайт:

1. Азыркы коомдо диний активдүүлүктүн күч алышы адамдын негизги диалогдук табияты менен байланыштуу, адамдын Кудайга баштапкы кайрылуусунда байкалуучу жана ар кандай убакытта жана ар башка маданияттарда тиешелүү тарыхый формага ээ болгон анын терең турмуштук процесстери менен пайда болгон.

2. Дин өзүнүн диалогдук ишеним фундаменталдык маанисинде - бул жөн гана фактор эмес, жөн гана коомдун экономикалык базасын тескөө эмес, бул негизги маанисинде руханий-адептик өзөк, анын аркасында өзүн диалог түрүндөгү “Мен-Сен” өнүтүндө “Биз” катары түшүнгөн, жалпы жыргалчылыкка жетүү үчүн адамдардын биргелешкен ишмердиги катары саламат социалдык жалпылык мүмкүн болот. Диндин коомдун руханий-адептик негизи катары диндин фундаменталдык ролу цивилизация масштабында дагы ырасталат.

3. Элдин тарыхынын панорамалык проекциясында “дин жана коом” көйгөйүн социалдык-философиялык талдоо жана түшүнүү кыргыз этносунун, коомдун, мамлекеттин калыптануусундагы диндин куруучу, өндүрүүчү, фундаменталдык руханий-көз караштык, адептик-жөнгө салуучу ролун көрсөтөт. Тарыхтын панорамалык модели кыргыз маданиятынын исламга чейинки, көчмөн негизин жана анын ислам түзүмүн, ошондой эле диний плюрализмди – монотеисттик диндердин – иудаизмдин, христианчылыктын, несторианчылыктын, исламдын жана буддизмдин тынч тең жашашын бөлөт. Мында кыргыз маданиятынын диний пайдубалынын көп катмарлуу-көп деңгээлдүү түзүмү бөлүнөт, бул кыргыздардын диний аң-сезиминин байланышынын жана өнүгүшүнүн

ырааттуу, диалогдук жана синтетикалык мүнөзүн көрсөтөт. Бул жерде ар кандай диний ишенимдердин диалогдук өз ара аракеттенүү салты камтылган.

4. Генетикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары кыргыз этносунун поли-расалык-этностук курамын ырастайт, бул кыргыз менталдуулугунун уникалдуу диалогдук-синтетикалык мүнөзүн түшүндүрөт. Ошентип, кыргыз маданиятынын көп катмарлуу, диалогдук, менталдык-диний пайдубалы кыргыз этносунун байыркы мезгилден тартып биздин күндөргө чейин өнүгүшүн жана сакталышын камсыздап келет.

5. Регрессивтүү анализдин негизинде мусулман жана христиан диний мекемелерин 2030- жылга чейинки өсүү сандары боюнча маалымат жүргүзүлүп, област жана райондордун калкынын бир мечитке коп жана аз санда келиши аныкталды. Маалыматарга карата мечиттер коп жайгашкан республиканын чыгыш райондорундагы диний жагдайларга өзгөчө көңүл буруу керек, анткени диний мекемелердин санынын өсүшү, калктын санаынын өсүшүнө чакырат.

6. Кыргыздардын диний ишенимдеринин өнүгүүсүнүн призмасы аркылуу кыргыз этносунун калыптануу тарыхынын кеңири контекстинде дин менен коомдун ара катташуусунун көйгөйлөрүнө дисциплиналар аралык социалдык-философиялык талдоо жана түшүнүү жүргүзүлдү. Диний ишенимдеринин өнүгүүсү менен тарыхы мезгилдери салыштырууга мүмкүндүк берген кыргыз этносунун ар кайсы тарахый өнүгүү мезгилдериндеги диний ишенимдеринин панарамалык тарыхы иштелип чыкты.

7. Кыргыз элинин тарыхынын панорамалык моделине жараша жана анын көп катмарлуу, исламга чейинки жана исламдык, поликонфессиялык пайдубалын жана кыргыздардын көчмөн-диалогдук менталдуулугун бөлүү менен, евразиялык идеяга ылайык келген жана маданияттын диалогдук негизин сактап калган, улуттук бирдейликтин интегративдик моделин иштеп чыгуу зарылчылыгы жөнүндө корутунду жасалды.

8. Кыргызстандагы азыркы диний кырдаалды эмпирикалык изилдөө, алынган жыйынтыктар жана статистикалык маалыматтар калктын диний активдүүлүгүнүн сандык өсүү тенденциясын жана муну менен катар диний радикалдашуу, коомду поляризациялоо жана эклектизациялоо тенденциясын ырастайт. Диний аң-сезимдин өсүшүнүн сапаттык көрсөткүчтөрү талаптагыдай, сапаттуу диний билимдин жоктугунан улам кыйла төмөн бойдон калууда, бул диний ишмердикти мамлекеттик жөнгө салуу зарылчылыгын жаратат.

Диссертациянын негизги жоболору автордун төмөндөгү басылмаларында чагылдырылган:

1. Айдаралиев, А.А. «Кыргыз этносунун келип чыгуу жана калыптануу маселесине карата». [Текст] / Кыргызстан Эл аралык Университетинин жарчысы. 2015. № 2(28), 195-198-бет.

2. Айдаралиев, А.А. «Кыргызстандагы диндин абалы жөнүндө». [Текст] / Кыргыз Мамлекеттик Курулуш, Транспорт жана Архитектура Университетинин Жарчысы. № 2(48) 2015. 191-195-бет.

3. Айдаралиев, А.А. «Кыргыз элинин диний ишенимдери». [Текст] / Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын кабарлары 2015. № 4. 119-124-бет

4. Айдаралиев, А.А. «Кыргыздар этногенези: генетикалык жана тарыхый аспекти». [Текст] / Кыргыз Мамлекеттик Медицина Академиясынын Жарчысы. 2015 № 4. 112-115-бет.

5. Айдаралиев, А.А. «Кыргыз цивилизациясынын калыптануу маселесине карата».[Текст] / Жаңы Университет. Журнал РФ.2015. №10(55). 17-19-бет.

6. Айдаралиев, А.А. «Кыргызстандын диний ишеними: өткөн учур, азыркы учур, келечек».[Текст] / Магистратура Жарчысы. Журнал Р.Ф. 2015. № 11(50)III. 93-97-бет.

7. Айдаралиев, А.А. Сорокин А.А. «Кыргызстандын мусулман диний мекемелеринин абалынын прогнозу». [Текст] / Ж. Кыргызстан илим, жаңы технологиялар жана инновациялар журналы. 2016 №3. 130-132-бет.

8. Айдаралиев, А.А. «1916-жылкы көтөрүлүштөгү ислам фактору». [Текст] / Кыргызстан ЖОЖ Жарчысы.2016. №3. 72-73-бет.

9. Aidaraliev, A. About religious situation in Central Asia. International Scientific and Practical Conference „World Science”. 2016, № 4(8), vol.5, .20-22-бет.

10. Айдаралиев, А.А. «Кыргыз Республикасында иштеген диний бирикмелер жана уюмдар жөнүндө». [Текст] / Кыргыз-Россия Славян Университетинин Жарчысы. 2016 16-том, №8. 113-116-бет.

11. Айдаралиев, А.А., Бейшенбаев М.И., Маликов К.К. «Мусулман диний мекемелеринин нормативдери жана стандарттары. Методикалык сунуштар». [Текст] / КЭУ ОИӨК. Бишкек 2016.

12. Айдаралиев, А.А., Алиева Ч.Э. «Социалдык чындыктын феномени катары динди изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери. Методикалык сунуштар». [Текст] / КЭУ ОИӨК. Бишкек, 2017.

Айдаралиев Амантур Арсеновичтин 09.00.11 – социалдык философия адистиги боюнча философия илимдеринин кандидатыокумуштуулук даражасын изденүүгө сунушталган «Азыркы Кыргызстандагы дин жана коом» темасындагы диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: цивилизациялардын конфликти, ислам дүйнөсү, диний фактор, коомдун маңызы, ишеним каатчылыгы, диалогдук ишеним, панорамалык тарых, этногенез, кыргыз эли.

Изилдөөнүн объекти: дин социалдык чындыктын феномени жана коомдун руханий негизи катары.

Изилдөөнүн максаты: коомдук тиричиликтин өзгөчө феномени катары динди социалдык-философиялык талдоо жана азыркы коомдун жана цивилизациянын өнүгүүсүндөгү анын ролун аныктоо.

Изилдөө методдору: Негизги теориялык-методологиялык ыкма катары диссертацияда диний аң-сезимди жана диний ишенимди экзистенциалдык талдоо жана түшүнүү колдонулган. «Дин жана коом» көйгөйүн изилдөөнүн негизги методологиялык принциби турмуштун «тышкы жана ички», «материалдык жана идеялык», «жеке жана коомдук», «жалгыздык жана көптүк», «локалдык жана универсалдык, глобалдык» деңгээлдерин айырмалоо принциптери болуп саналат. Тарыхый-философиялык, салыштыруу ыкмалары, дедуктивдик-индуктивдик жана эмпирикалык талдоо методдору пайдаланылган.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы кыргыз мамлекетин өнүктүрүү перспективасында социалдык чындыктын феномени жана адамдын жана коомдун руханий тиричилигинин негизи катары динди социалдык-философиялык экзистенциалдык-тереңдетилген талдоодо жана түшүнүүдө камтылган.

Илимий жаңычылдык статусуна ээ болгон бир катар жыйынтыктар алынды:

1. коомдун маңызы жөнүндө маселенин контекстинде дин феноменин социалдык-философиялык экзистенциалдык түшүнүүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталды.
2. коомдук тиричиликтин жана диний ишенимдин табиятын маңыздык түшүнүүнүн жаңы аспекттери аныкталды.
3. ишеним кризиси катары коомдогу руханий кризистин маңызын түшүнүүнүн жаңы аспекттери аныкталды.
4. ишеним кризисин түшүнүүнүн жаңы аспекттери аныкталды.
5. диндин өнүгүшүнүн цивилизациялык өзгөчөлүктөрү аныкталды.
6. кыргыздардын диний көз карашынын өнүгүүсүндөгү өзгөчөлүктөр аныкталды.
7. азыркы Кыргызстандын конфессиялык талаасынын өзгөчөлүктөрү аныкталды.
8. Кыргызстанда диний маселелерди чечүүнүн практикалык чаралары аныкталды.

Пайдалануу боюнча сунуштар. Изилдөөнүн корутундулары жана жыйынтыктары социалдык философия, диний философия, маданий философия, дин таануу, дүйнөлүк маданияттын тарыхы боюнча атайын курстарды даярдоодо; «дин – коом – цивилизация» катышынын көйгөйлөрү боюнча илимий-изилдөө иштеринде пайдаланылышы мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Иштелип чыккан жоболор теология чөйрөсүндөгү билим берүү программалары үчүн концепциялык негиз боло алат, ошондой эле диний саясат чөйрөсүндө мамлекеттик программаларды иштеп чыгууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Айдаралиева Амантура Арсеновича на тему: «Религия и общество в современном Кыргызстане», представленной на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности – 09.00.11 – социальная философия

Ключевые слова: конфликт цивилизаций, исламский мир, религиозный фактор, сущность общества, кризис веры, диалогическая вера, панорамная история, этногенез, кыргызский народ.

Объект исследования: религия как феномен социальной действительности и духовная основа общества.

Цель исследования: социально-философский анализ религии как особого феномена общественного бытия и определение ее роли в развитии современного общества и цивилизации.

Методы исследования: В качестве основного теоретико-методологического подхода в диссертации выступает экзистенциальный анализ и осмысление религиозного сознания и религиозной веры. Основным методологическим принципом изучения проблемы «религия и общество» является принципы различения «внешнего и внутреннего», «материального и идеального», «индивидуального и общественного», «единства и множества», «локального и универсального, глобального» уровней бытия. Используются историко-философский, сравнительный подходы, методы дедуктивно-индуктивного и эмпирического анализа.

Научная новизна исследования. Научная новизна исследования заключается в социально-философском экзистенциально-углубленном анализе и осмыслении религии как феномена социальной действительности и основы духовного бытия человека и общества в перспективе развития кыргызского государства.

Получен ряд результатов, обладающих статусом научной новизны:

1. выявлены особенности социально-философского экзистенциального осмысления феномена религии в контексте вопроса о сущности общества.
2. определены новые аспекты сущностного понимания природы общественного бытия и религиозной веры.
3. выявлены новые аспекты понимания сущности духовного кризиса общества как кризиса веры.
4. выявлены цивилизационные особенности развития религии.
5. выявлены особенностей в развитии религиозных воззрений кыргызов.
6. выявлены особенности конфессионального поля современного Кыргызстана.
7. определены практические меры решения религиозного вопроса в Кыргызстане.

Рекомендации по использованию. Выводы и результаты исследования могут быть использованы при подготовке специальных курсов по социальной философии, философии религии, философии культуры, религиоведении, истории мировой культуры; в научно-исследовательской работе по проблематике соотношения «религии – общества – цивилизации».

Область применения. Разработанные положения могут составить концептуальную основу для образовательных программ в области теологии, так же могут быть использованы при разработке государственных программ в области религиозной политики.

RESUME

of dissertation of Aidaraliev Amantur Arsenovich on a theme: "Religion and Society in Modern Kyrgyzstan" to the graduate degree of Candidate of Philosophical Sciences, presented on a competition on specialty - 09.00.11 - Social Philosophy

Keywords: conflict of civilizations, Islamic world, religious factor, the essence of society, the crisis of faith, dialogical faith, panoramic history, ethno-genesis, the Kyrgyz people.

A research object is religion as a phenomenon of social reality and the spiritual basis of society.

The aim of dissertation work is a socially-philosophical analysis of religion as a special phenomenon of social life and the definition of its role in the development of modern society and civilization.

Methodological and theoretical basis of dissertation: the basic theoretical and methodological approach of dissertation is the existential analysis and comprehension of religious consciousness and religious faith. The main methodological principles of studying the problem of "Religion and Society" are the principles of distinguishing "external and internal", "material and ideal", "individual and social", "unity and plurality", "local and universal, global" levels of being. Historical, philosophical comparative approaches, methods of deductive-inductive and empirical analysis are used.

Scientific novelty of research: the relevance of the social and philosophical existential analysis of religion as a special phenomenon of social reality and the basis of the spiritual being of man and society in the development perspective of the Kyrgyz state was substantiated; the existential-ontological origins of the formation and development of religious consciousness and religious faith was revealed; the dialogical nature and essence of social being and religious consciousness was defined; the fundamental importance of religion as the spiritual and moral core of society and civilization was justified; the religious basis of the spiritual crisis as a crisis of faith, expressed in the objectification of God and the loss of the person's dialogical connection with the spiritual source was revealed; in the perspective of the reconstructed panoramic history of the Kyrgyz people and on the basis of empirical research of the confessional field of modern Kyrgyzstan, the necessity of preserving the dialogical sources of national self-identification was substantiated.

Recommendations on the use. The conclusions and results of research can be used to prepare special courses on social philosophy, philosophy of religion, philosophy of culture, religious studies, history of world culture; in research work on the problem of the correlation of "Religion - Society - Civilization".

Application area. Research results can form a basis for educational programs in the field of Theology, also can be used in the development of state programs in the field of religious policy.

Форматы 60x84/16   Офсеттик басма
Көлөмү 1,75 п.л.   Нускамы 100 нуска

MAXPRINT басмаканасы
„Maxprint” басмаканасы

Дареги: 720045, Бишкек ш., Ялта көч. 114
Тел.: (+996312) 36-92-50
e-mail: maxprint@mail.ru